

بررسی و نقد الگوی تربیت اخلاقی در کتابهای آموزش قرآن دوره ابتدایی

محمد حسنی *

فاطمه وجدانی **

پذیرش نهایی: ۹۵/۱۰/۲۵

دریافت مقاله: ۹۴/۱۲/۰۲

چکیده

یکی از مأموریت‌های مهم نظام آموزش و پرورش رسمی کشور تربیت اخلاقی است. برنامه درسی قرآن نقش مهمی را در این زمینه بر عهده دارد. این پژوهش به تحلیل محتوای کتابهای درسی قرآن دوره ابتدایی و کتاب راهنمای قرآن می‌پردازد تا در نهایت، الگوی تربیت اخلاقی را در این کتابها شناسایی کند و مورد نقد و ارزیابی قرار دهد. روش پژوهش، تحلیل محتوای کیفی است. یافته‌ها نشان داد که الگوی هدفگذاری در این کتابها از الگوی محتواگرا یا رویکرد کسکول ارزشها پیروی می‌کند و البته به صورت موزاییکی تنظیم شده است. شیوه سازماندهی محتوا، مارپیچی ساده و ابتدایی در چارچوب چهار عرصه ارتباطی است. روشهای پیشنهادی برای تبیین و تشریح مضمونهای ارزشی از جمله بحث و گفتگو، زمینه مناسبی را برای درگیری شناختی دانش‌آموزان ایجاد می‌کند که البته با اهداف شناختی هماهنگ نیست. رویکرد ارزشیابی درس قرآن بویژه ارزشیابی یادگیری در حوزه اخلاق نیز رویکرد مناسبی است. **کلیدواژه‌ها:** تربیت اخلاقی، کتابهای آموزش قرآن، دوره ابتدایی، تحلیل محتوا.

* نویسنده مسئول: دانشیار سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی، پژوهشگاه مطالعات آموزش و پرورش. دکترای فلسفه تعلیم و تربیت و عضو گروه مبانی برنامه ریزی درسی.

mhassani101@gmail.com

f_vodgani@yahoo.com

** استادیار دانشگاه شهید بهشتی. دکترای فلسفه تعلیم و تربیت

مقدمه

فرهنگ هر کشوری مهمترین مؤلفه هویت‌ساز آن کشور است به گونه‌ای که زندگی تک تک اعضای جامعه را معنا می‌بخشد و جهت‌دهی می‌کند. بخش مهمی از فرهنگ عمومی کشور ما را ارزشهای اخلاقی تشکیل می‌دهد. کشور ما به سبب سابقه تاریخی خود به اخلاق و ارزشهای اخلاقی توجه اساسی دارد به طوری که در نقشه مهندسی فرهنگی کشور (۱۳۹۲: ۳۴ و ۴۲)، یکی از چشم‌اندازهای فرهنگی در افق ۱۴۰۴، پیشتازی در اخلاق و رفتار حسنه معرفی شده است. از جمله راه‌های معمول و مهم ارائه ارزشهای اخلاقی به نسل نوپای جامعه، آموزش و پرورش رسمی و عمومی است. در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش (۱۳۹۰: ۱۵) تربیت اخلاقی به‌عنوان یکی از مأموریت‌های نظام تربیت رسمی و عمومی و هم‌چنین یکی از ساحت‌های مهم تربیت رسمی قلمداد شده است. طبق منویات این سند، گستره تربیت اخلاقی، اولویت رتبی دارد. در سند برنامه درسی ملی ایران (۱۳۹۱) نیز اخلاق، شایستگی پایه مطرح شده است.

یکی از مهمترین برنامه‌های درسی در کشور ما، قرآن است که از پایه اول تا دوازدهم تحصیلات رسمی جزء موضوعات درسی همه دانش‌آموزان است. بی‌تردید این درس با مأموریت تربیت ارزشی اخلاقی نظام تربیت رسمی و عمومی ارتباط استواری دارد. اگر بخواهیم خط‌مشی‌های اساسی این درس را در زمینه چگونگی تربیت اخلاقی بازشناسی کنیم، باید به کتابهای درسی مربوط مراجعه کنیم؛ زیرا در نظام تربیت رسمی و عمومی ایران، بیشتر تجربه‌ها و فرصت‌های تربیتی در چارچوب کتاب درسی ارائه، و بیشترین فعالیتها و تجربه آموزشی دانش‌آموز و معلم بر محور آن سازماندهی می‌شود (عریضی و عابدی، ۱۳۸۲)؛ به‌عبارت دیگر، کتاب درسی به همراه کتاب راهنمای معلم آن دربرگیرنده اساسی‌ترین خط‌مشی‌های اجرایی برای رسیدن به اهداف آموزش و پرورش است. درست به همین دلیل هم هست که بررسی کتابهای درسی و تعیین نقاط قوت و ضعف آنها و به دنبال آن، اقدامات اصلاحی در این زمینه، می‌تواند به ارتقای برنامه‌های آموزشی منتهی شود.

این پژوهش در صدد است تا محتوای کتابهای قرآن دوره ابتدایی و کتابهای راهنمای قرآن را (به‌عنوان یکی از مهمترین مراجع و منابع در زمینه تربیت اخلاقی) مورد بررسی تحلیلی کیفی قرار دهد و در نهایت، الگوی تربیت اخلاقی را در این کتابها شناسایی کند. سؤالات اصلی این پژوهش

عبارت است از:

- ۱- الگوی تربیت اخلاقی کتابهای آموزش قرآن دوره ابتدایی چیست؟
  - ۲- چه نقدهایی بر این الگو وارد است؟
- سؤال اول پژوهش در قالب پنج سؤال فرعی زیر پیگیری می شود:
- ۱- الگوی هدفگذاری تربیت اخلاقی در کتابهای قرآن دوره ابتدایی به چه شکلی است؟
  - ۲- محتوای ارزشی اخلاقی کتابهای قرآن دوره ابتدایی کدام است؟
  - ۳- محتوا (ارزشهای اخلاقی) در کتابهای قرآن دوره ابتدایی به چه شکلهایی ارائه شده است؟
  - ۴- روشهای آموزش ارزشهای اخلاقی در کتابهای قرآن دوره ابتدایی کدام است؟
  - ۵- روشهای ارزشیابی در حوزه ارزشهای اخلاقی در کتابهای قرآن دوره ابتدایی به چه صورتی است؟
- در این پژوهش با پاسخگویی به این سؤالات، الگوی تربیت اخلاقی کتابهای آموزش قرآن دوره ابتدایی به صورت دقیقتری شناخته می شود و مورد نقد و ارزیابی قرار می گیرد.

پیشینه پژوهش

محتوای کتابهای قرآن دوره ابتدایی قبلاً توسط برخی پژوهشگران مورد بررسی تحلیلی قرار گرفته است. گرچه محور این بررسیها کمتر ارزشهای اخلاقی بوده است از جهاتی می تواند به موضوع این پژوهش نزدیک باشد.

بحرانی (۱۳۸۲) محتوای کتابهای درسی دوره ابتدایی را از لحاظ توجه به مفاهیم دین و اخلاقی مورد تحلیل قرار داده و به این نتیجه رسیده است که نزدیک به پنجاه درصد پیامهای اخلاقی دینی کتابهای درسی دوره ابتدایی در متن کتابهای آموزشی قرآن بوده است.

صالحی عمران، ایزدی و رضایی (۱۳۸۸)، محتوای کتابهای درسی دوره ابتدایی و از جمله قرآن را بر مبنای مؤلفه های آموزش جهانی (آموزش صلح، آموزش محیط زیست و آموزش سلامت) تحلیل کردند و دریافتند که به هر سه مؤلفه به یک نسبت، ولی در حد کم پرداخته شده است؛ هر یک از خرده مؤلفه های این آموزشها به صورت متوازن مورد توجه قرار نگرفته و کتابهای درسی نیز به یک نسبت، مؤلفه های آموزش جهانی را تحت پوشش قرار نداده است.

درامامی (۱۳۹۰) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود، محتوای کتابهای درسی پایه‌های سوم تا پنجم ابتدایی از جمله کتابهای قرآن را به منظور بررسی برخی مقوله‌های تربیت اخلاقی (صداقت، احترام به خود و دیگران، نیکی به والدین، امانتداری، وفای به عهد و مهربانی) و نیز شیوه ارائه آنها تحلیل کرد. طبق نتایج پژوهش به رغم اهمیت نقش نهاد آموزش و پرورش در فرایند تربیت متربیان و نیز محور بودن کتابهای درسی در جریان تعلیم و تربیت در کتابهای درسی به مسئله مهمی چون تربیت اخلاقی به طور جدی و علمی پرداخته نشده است. هم‌چنین، بیشتر مطالب کتابهای درسی به شکل مضمونهای انتزاعی ارائه شده و از شیوه‌های متناسب با رده سنی متربیان دوره ابتدایی در جهت ارتقای شناخت و نگرش اخلاقی و در نهایت، التزام به آموزه‌های اخلاقی در آنان، کمتر بهره برده شده است.

نادر نژاد (۱۳۹۲) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود، محتوای کتابهای درسی پایه ششم ابتدایی و از جمله قرآن را با توجه به مؤلفه‌های مهارت اجتماعی (همکاری و مشارکت، ارتباط و تعامل، تصمیم‌گیری، همدلی، مسئولیت‌پذیری، دوستی و جرأت‌ورزی) مورد بررسی تحلیلی قرار داد و دریافت که درصد و تعداد مقوله‌های مرتبط با مهارت اجتماعی در کتاب قرآن ۲۲ مورد است. کتاب مطالعات اجتماعی و فارسی از بین کتابهای پایه ششم، بیشترین فراوانی مربوط به مهارت اجتماعی را دارد. او نتیجه گرفت که محتوای کتابهای پایه ششم ابتدایی از نظر در برداشتن مهارتهای اجتماعی و میزان تأثیر در ایجاد و پرورش این مهارتها در دانش‌آموزان، عملکردی متوسط دارد و نیازمند توجه بیشتری است.

اسکندری نسب (۱۳۹۲) نیز در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود، محتوای کتابهای دینی، قرآن و هدیه‌های آسمانی دوره ابتدایی را از نظر میزان توجه به مفاهیم ایثارگری و شهادت مورد بررسی قرار داد و دریافت که از مجموع ۱۶۵۳ مورد مفاهیم درسی در سیزده موضوع درسی در کتابهای قرآن و هدیه‌های آسمانی، ۱۲۹۸ مورد (۷۸٪) به مفاهیم ایثارگری مربوط بوده است. هم‌چنین، در کتابهای قرآن ۱۳۲ مورد (۳۸٪) مفاهیم ایثارگری در قالب گذشته و حال بیان شده است. میزان آموزش مفاهیم ایثارگری در کتاب قرآن در قسمت متن (۲۸٪) و تصویر (۳۸٪) است.

فتحی واجارگاه، شمس مورکانی، لورائی و عقیلی (۱۳۹۳) مؤلفه‌های حقوق بشر (مانند حق امنیت، حق مالکیت، منع رفتار ظالمانه، منع بردگی و حق شرافت و خوشنامی) را در کتابهای درسی دوره ابتدایی و از جمله کتابهای قرآن مورد بررسی و تحلیل قرار دادند. یافته‌ها در بخش مربوط به

کتابهای قرآن نشان می‌دهد که در کتاب قرآن بیشترین اهمیت به مؤلفه‌های حقّ آموزش و پرورش و حق آزادی دین اختصاص یافته و کمترین میزان بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت به مؤلفه‌هایی هم‌چون امنیت شخصی، منع بردگی و خرید و فروش انسانها، منع توقیف خودسرانه، حبس و تبعید، حق مالکیت و حق حفظ شرافت و خوشنامی مربوط بوده است. آنها در مجموع به این نتیجه رسیده‌اند که در کتابهای درسی تا حدی به مؤلفه‌های حقوق بشر توجه شده و میزان توجه به این مؤلفه‌ها در تمام کتابهای درسی به یک میزان نبوده است.

تأمل در این پژوهشها نشان می‌دهد که اخلاق به عنوان مقوله‌ای بین رشته‌ای در قالب مقوله‌های مختلفی هم‌چون حقوق بشر، صلح جهانی و مهارتهای اجتماعی و گاه با تکیه بر برخی مصداقهای خاص هم‌چون ایثار و شهادت مورد بررسی قرار گرفته و کمتر به چگونگی (الگوی) تربیت اخلاقی در کتابها و برنامه‌های درسی نگاه یکپارچه‌ای کرده است. یکی از دلایل نبودن نگاه یکپارچه به الگوی تربیت اخلاقی وجود روش تحلیل محتوای کمی‌نگر است که توانایی نگاه کلی‌نگر را به تربیت اخلاقی در کتابهای درسی ندارد. در این پژوهش محتوای کتابهای قرآن دوره ابتدایی و کتابهای راهنمای قرآن به صورت کیفی مورد بررسی و تحلیل قرار می‌گیرد و الگوی تربیت اخلاقی در این کتابها شناسایی و نقد خواهد شد.

روش پژوهش

روش پژوهش، تحلیل محتوای کیفی قیاسی است. تحلیل محتوای کیفی قیاسی، نوعی تحقیق کیفی است که چهارچوب تحلیل یا مقولات اصلی تحلیل از پیش بر اساس الگوها یا پژوهشهای پیشین، شناسایی می‌شود و مورد استفاده قرار می‌گیرد (ابوالمعالی، ۱۳۹۱). بر این اساس برای تحلیل محتوای کتابهای درسی و کتابهای معلم آموزش قرآن در دوره ابتدایی پیشنهاد سانگر^۱ و اُسگاتورپ^۲ (۲۰۰۵) مبنا قرار گرفت که چهار مؤلفه را برای تحلیل رویکردهای تربیت اخلاقی آنها پیشنهاد کرده‌اند. چهار مؤلفه مورد نظر این دو پژوهشگر عبارت است از:

۱ - شیوه‌های تدریس^۳: معلمان و مدیران آموزشی برای به ثمر نشاندن تربیت اخلاقی از چه

1 - Sanger, M.

2 - Osguthorpe, R.

3 - Methods of instruction

شیوه‌هایی بهره می‌برند؟

۲ - مواد آموزشی برنامه^۱: از چه مواد آموزشی برای اجرای اهداف تربیت اخلاقی استفاده می‌شود؟

۳ - اهداف برنامه‌ها^۲: برنامه‌های تربیت اخلاقی از رفتار و بینش دانش‌آموزان چه انتظاری دارد؟

۴ - محتوای اخلاقی^۳: به مواردی اشاره دارد که به لحاظ اخلاقی، خوبی، درستی و فضیلت تلقی می‌شود.

به‌رغم سادگی و جامعیت نسبی پیشنهاد سانگر و اسگاتورپ برای تحلیل رویکردهای تربیت اخلاقی از آنجا که این مؤلفه‌ها بیشتر برای تحلیل رویکردهای کلان تربیت اخلاقی پیشنهاد شده است برای تحلیل کتابهای درسی و اسناد برنامه درسی، مناسب تشخیص داده نشد و برای متناسب‌سازی این پژوهش به شکل زیر بازسازی، و به چهار مؤلفه تبدیل شد:

- اهداف اخلاقی: غایت و مقصد تربیت اخلاقی در کتاب چیست و از دانش‌آموزان چه انتظاری دارد؟

- محتوای اخلاقی: چه مضمون‌هایی در کتاب درسی به لحاظ اخلاقی خوب، درست و فضیلت تلقی می‌شود؟

- شکل‌های ارائه محتوا: با چه محمل‌هایی محتوای مورد نظر ارائه شده است؟

- روش: چه شیوه‌هایی برای به ثمر نشاندن تربیت اخلاقی به معلمان پیشنهاد شده است؟ این مؤلفه، روش‌های تدریس و ارزشیابی پیشرفت درسی را نیز شامل می‌شود.

این مؤلفه‌ها با عناصر برنامه درسی، که در ادبیات مربوط به دانش برنامه‌ریزی درس مطرح شده است نیز متناسبتر است. این چهار مؤلفه با الگوی چهار عنصری که برخی متخصصان برنامه‌ریزی درسی (فتیحی و اجارگاه، ۱۳۸۶: ۵۷) بیان کرده‌اند و عناصر هدف، محتوا، روش تدریس و روش ارزشیابی را به عنوان چهار عنصر اساسی در برنامه درسی معرفی نموده‌اند، هماهنگی دارد. با تعیین این مؤلفه‌ها، محتوای کتابهای درسی (اعم از متن و تصویر) و کتابهای راهنمای معلم قرآن پایه‌های اول تا ششم ابتدایی در مجموع به تعداد دوازده جلد کتاب مورد تحلیل قرار گرفت. در آغاز، جدول تحلیلی طراحی شد؛ هر چهار مؤلفه و متن کتابها به چهار منطقه محتوایی (مؤلفه‌های

1 - Curricular materials
2 - Programmatic ends
3 - Moral content

یادشده) تحلیل گردید؛ سپس داده‌های هر منطقه محتوایی در قالب یک واحد تحلیل^(۱) تعریف، و شناسه‌گذاری گردید؛ سپس با ترکیب و تجمیع شناسه‌ها ذیل هر واحد تحلیل، توصیفی از مؤلفه مورد نظر داده شد. در نهایت با استفاده از تحلیل، الگوی نظری تربیت اخلاقی در کتابهای درسی آموزش قرآن دوره ابتدایی صورت‌بندی گردید. پژوهشگران برای افزایش اعتبار تحلیلهای کیفی محتوای کتابهای درسی در فرایند تحلیل و توصیف الگوی تربیت اخلاقی درس قرآن، جلسات متعدد بحث همفکری در مورد یافته‌ها برگزار کرده و هم‌چنین الگو را به نظر برنامه‌ریزان درسی آموزش قرآن دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتابهای درسی رسانده‌اند و نظر آنها گرفته و اعمال شده است.

یافته‌های پژوهش

یافته‌های تحلیل محتوای کتابهای قرآن پایه‌های اول تا ششم ابتدایی و کتاب راهنمای معلم متناظر با این کتابها در چهار محور قابل ارائه است:

الف - هدف تربیت اخلاقی در درس قرآن

اولین عنصر بررسی و الگوی تربیت اخلاقی در کتابهای درسی، هدف است. هدف در پاسخ به این پرسش، که «دانش‌آموزان به چه باید دست یابند؟» (نیکلس و نیکلس، ۱۳۷۷: ۳۸) تولید می‌شود؛ به سخن دیگر، هدف ناظر به وضعیت نهایی و مطلوب در متربیان است که با اجراء شدن تمهیدات تربیتی اندیشیده شده، محقق می‌گردد.

اهداف برنامه درسی در برنامه درسی قرآن، که توسط شورای عالی آموزش و پرورش (مصوب شماره ۶۷۷ مورخ ۱۳۸۱/۶/۷) به تصویب رسیده است، علاوه بر روخوانی و روانخوانی قرآن، هدف دیگری نیز تحت عنوان «آشنایی با مفهوم برخی از پیامهای قرآن» مطرح شده است (شرکایی، ریاحی نژاد و رزاقی، ۱۳۹۲: ۷۵). از این رو، برنامه‌ریزان و نویسندگان کتابهای درسی قرآن، هدفی را در حوزه اخلاق برای این درس در نظر گرفته‌اند که در کتابهای راهنمای معلم درس قرآن به‌عنوان «آشنایی با برخی دستوره‌های اخلاقی و تربیتی قرآن و پایبندی به آن» بیان شده است؛ بدین ترتیب، هم «شناخت (در حد آشنایی) دستوره‌های اخلاقی» و هم «پایبندی به آنها» از اهداف کلان درس قرآن در دوره‌های مختلف تربیت رسمی و عمومی است. این دو هدف اخیر در

کتابهای دوره ابتدایی به صورت «آشنایی با برخی پیامهای قرآن»^(۲) در راهنمای معلم آموزش قرآن پایه سوم (انوشه پور و همکاران، ۱۳۸۹: ۷)، راهنمای معلم آموزش قرآن پایه ششم (انوشه پور و همکاران، ۱۳۹۱ الف: ۲)، راهنمای معلم آموزش قرآن پایه دوم (انوشه پور و همکاران، ۱۳۹۱ ب: ۳) و کتاب راهنمای معلم آموزش قرآن پایه اول (انوشه پور و همکاران، ۱۳۹۱ ج: ۸) بیان شده است. در برنامه درسی قرآن مصوب شورای عالی آموزش و پرورش (شرکایی، ریاحی نژاد و رزاقی، ۱۳۹۲: ۷۴) و در کتاب راهنمای معلم آموزش قرآن در پایه سوم (انوشه پور و همکاران، ۱۳۸۹: ۵) و پایه اول (انوشه پور و همکاران، ۱۳۹۱ ج: ۵) در بخش اصول حاکم بر برنامه آموزش قرآن از اصل جامعیت نام برده شده است. در توضیح این اصل آمده است که «علاوه بر آموزش روخوانی و روانخوانی، که هدف اصلی آموزش قرآن در دوره ابتدایی است به دیگر اهداف آموزش قرآن مانند آشنایی با برخی دستورهای اخلاقی و تربیت قرآن متناسب با سن فراگیران توجه شده است». در واقع، دستورهای اخلاقی در قالب پیامهای قرآنی ارائه شده است. پیام قرآنی، «آیه یا عبارت قرآنی کوتاه و زیبایی است که پیامی بلند و ارزشمند درباره موضوعات اخلاقی تربیتی، اجتماعی و... دارد. بدیهی است که این پیامها مناسب (متناسب) با درک و فهم کودکان است» (انوشه پور و همکاران، ۱۳۹۱ ج: ۱۳).

برنامه ریزان درسی قرآن در کتاب راهنمای معلم پایه اول (انوشه پور و همکاران، ۱۳۹۱ ج: ۱۰) برای تشریح اهداف خود از قالب و الگوی هدفگذاری سند برنامه درسی ملی بهره گرفته اند. این کار در راستای جریان همسوسازی کتابهای درسی با سند برنامه درسی ملی صورت گرفته است. الگوی هدفگذاری سند برنامه درسی ملی شامل پنج عنصر (تفکر، تعقل، ایمان، علم و اخلاق) است که هر عنصر در چهار عرصه ارتباطی (خدا، خود، خلق و خلقت) قرار می گیرد. از این رو، مقوله اخلاق در این عناصر باعث شده است که برنامه ریزان بر اخلاق، بیشتر تأکید کنند.

تا اینجا روشن شد که برنامه ریزان و نویسندگان کتابهای درسی آموزش قرآن بر اساس اسناد مصوب در زمینه ارائه مفاهیم اخلاقی آیات قرآن تلاش کرده اند؛ اما به دلیل تحولات اخیر و اعمال پاره ای منویات اسناد تحولی در هدفگذاری بُعد تربیت اخلاقی کتابهای قرآن، نظم و یکدستی در هدفگذاری مشاهده نمی شود. محتوای کتابهای درسی تحت تأثیر این اهداف تربیت اخلاقی، اهداف جزئی دارد که در محتوای کتابهای راهنمای معلم قرآن قابل رصد است. در ادامه به تشریح اهداف تربیت اخلاقی کتابهای قرآن دوره ابتدایی به عنوان نمونه از سه کتاب اهداف تربیت اخلاقی

می‌پردازیم.

قرآن پایه اول

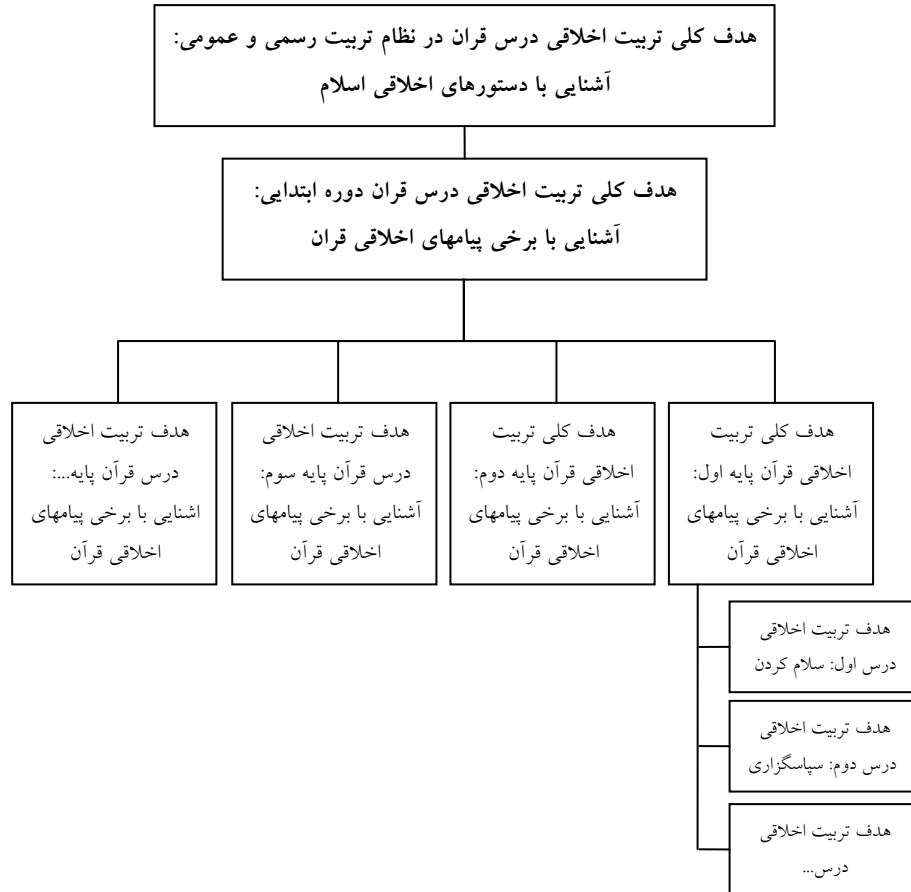
اهداف تربیت اخلاقی و ارزشی، که در برخی دروس کتاب قرآن پایه اول آمده، عبارت است از: آشنایی با آداب سلام کردن / سپاسگزاری (از خدا) / پرهیز از اسراف و استفاده درست از نعمت‌ها / نیکی و احترام به والدین / همکاری / تشکر از والدین و خانواده.

قرآن پایه دوم

این اهداف در کتاب راهنمای معلم قرآن پایه دوم برای دروس در نظر گرفته شده است: آشنایی با دو صفت مهربانی و بخشندگی / آشنایی با کارهایی که خداوند دوست دارد / پرهیز از اسراف / سپاسگزاری (از خداوند) / سپاسگزاری از والدین. توضیح اینکه اهداف اخلاقی برای برخی از دروس تصریح نشده است.

قرآن پایه پنجم

آشنایی با مهربانی (خداوند) / احترام (به قرآن) / آشنایی با وفای به عهد / یاری در کارهای خیر / سپاسگزاری / عدل و احسان / آشتی و عدم قهر. با این توضیحات می‌توان الگوی ذیل را برای هدفگذاری در زمینه تربیت اخلاقی در کتابهای قرآن دوره ابتدایی استنتاج کرد (نمودار ۱):

نمودار ۱: الگوی هدفگذاری تربیت اخلاقی در کتابهای قرآن دوره ابتدایی

مشاهده این الگو نشان می‌دهد که الگوی هدفگذاری تربیت اخلاقی در کتابهای درسی آموزش قرآن، هرمی است که اهداف از سطوح بالا یعنی هدف کلی در سطح کل نظام تربیت رسمی و عمومی به سمت هدف جزئی کتاب درسی و واحدهای درسی هر کتاب، روندی شبه تحلیلی و از کلی به جزئی را طی کرده است. در هدف کلی کل دوره‌ها از بیان کلی آشنایی با دستورها استفاده، و در دوره ابتدایی برای ایجاد تخصیص یا فرایند حرکت از اهداف کلی به جزئی‌تر از کلید واژه مبهم "برخی"، بهره گرفته شده است؛ یعنی هدف دوره ابتدایی آموزش

تعدادی (نامشخص) از پیامها و دستورهای اخلاقی قرآن است. در سطح پایه‌های تحصیلی دوره ابتدایی نیز برای جزئی‌سازی اهداف هر پایه دوباره از واژه کلیدی مبهم "برخی" استفاده شده است؛ یعنی این اهداف در سطوح دوم و سوم یعنی اهداف دوره و اهداف پایه‌ها به لحاظ عنوان و مضمون خالی است. در سطح واحدهای درسی هر یک از کتابهای درسی قرآن، اهداف جزئی و کاملاً مشخص و مصرح شده است یعنی بر یک پیام خاص با ارزش اخلاقی ویژه مانند "سپاسگزاری" تمرکز شده است. در مجموع نیز ماهیت هدف تربیت اخلاقی در برنامه درسی آموزش قرآن "آشنایی دانش‌آموزان با دستورهای اخلاقی یا پیامهای اخلاقی قرآن" است. مفهوم "آشنایی" سطح نازلی از شناخت را در بر می‌گیرد. از این گذشته، تحقق این اهداف کلی به انتخاب محتوا موقوف است؛ یعنی با انتخاب و ارائه محتوا در کتاب درسی زمینه اصلی تحقق محتوا فراهم می‌شود.

ب - محتوا

در برنامه درسی باید مشخص کرد که چه چیزی را باید به دانش‌آموزان یاد داد. این «چه چیز» همان محتوای (نیکلس و نیکلس، ۱۳۷۷: ۶۲)؛ بنابراین، هر برنامه درسی صرف‌نظر از الگوی تدوین، محتوایی دارد (ارنشتاین و هانکینز، ۱۳۸۴: ۲۱۱). ملکی (۱۳۹۱) محتوا را شامل حقایق، مفاهیم، تعمیم‌ها، فعالیتها، فرایندها، ارزشها و نگرشهایی می‌داند که در جهت تحقق اهداف پیش‌بینی می‌شود. بنابراین یکی از عناصر اصلی برنامه درسی، که دارای مؤلفه‌های دانشی، مهارتی، فرایندها و نگرشهایی است که انتخاب، و سازماندهی می‌شود، از طریق تجربیات یادگیری به دانش‌آموزان ارائه می‌شود.

صرف نظر از اختلاف نظر متخصصان تربیت اخلاقی در زمینه بود و نبود محتوا و دامنه آن در برنامه درسی تربیت اخلاقی و میزان اهمیت آن، هر برنامه درسی، محتوایی دارد که دانش‌آموزان باید با آن درگیر شوند و آن را فرا بگیرند. از این رو برنامه درسی آموزش قرآن در سطح کتابهای درسی، محتوایی مشخص دارد. این محتوا از دید تربیت اخلاقی یعنی آن چیزی که اخلاقاً خوب، درست و فضیلت است (سانگر و اُسگاتورپ، ۲۰۰۵)، مشخص می‌شود. با توجه به الگوی هدف نویسی کلی در کتاب قرآن و بیان جملات کلی (مانند شناخت دستورهای اخلاقی اسلام / آشنایی با برخی پیامهای قرآنی) به‌مثابه هدف، و به‌علاوه، نبودن اصول و تجویزات در برنامه درسی قرآن در زمینه انتخاب و سازماندهی محتوای پیامهای قرآنی، عملاً نویسندگان کتابهای درسی با

گشاده‌دستی در انتخاب و سازماندهی محتوا روبه‌رو بوده‌اند.

محتوای ارزشی اخلاقی کتابهای ششگانه قرآن دوره ابتدایی به دو شکل ضمنی و صریح مطرح شده است. محتوای صریح، آن دسته مضمونهای ارزشی است که در ارتباط با هدف درس یا کتاب درسی و در کتاب راهنمای معلم به صراحت مطرح، و از معلم خواسته شده است که بر آن تمرکز کند در حالی که محتوای ضمنی، آن مضمونهای ارزشی است که بدون ارتباط با هدف درس یا هدف تصریح شده در کتاب راهنمای معلم در متن درس طرح شده است. محتوای ارزشی کتابهای درسی به تفکیک پایه در جدول ۱ به نمایش گذاشته شده است:

جدول ۱: محتوای ارزشی کتابهای درسی قرآن به تفکیک پایه

اول	دوم	سوم	چهارم	پنجم	ششم
سپاسگزاری (خدا و والدین و دیگران) / همکاری و کمک (خانواده) / مهربانی / احترام و مراقبت از طبیعت (مصرف) / توجه به پرندگان / عدم حسادت (مهربانی و مهرورزی)	مهربانی / سپاسگزاری / کمک کردن به انسانهای دیگر / (نیازمندان و...) / پرهیز از ظلم	سپاسگزاری / مهربانی / عذرخواهی کردن / بخشیدن / احترام و مراقبت از طبیعت (پرندگان) / پرهیز از ظلم	کمک کردن / احساس مسئولیت / مهربانی / بخشندگی (مالی) / بخشش (پذیرش عذرخواهی) / دیگران / سپاسگزاری / احترام به پدر و مادر / صبر / دوری از اعمال زشت / نیکوکاری	مهربانی / بخشندگی (مالی) / کمک به دیگران / سپاسگزاری / راست‌گویی / سلام (آداب) / وفای به عهد / همکاری / گذشت و بخشش / عدم آزار دیگران / احساس مسئولیت / عدالت / صلح / مسخره نکردن / عدم خشم / نیکوکاری و نیکخواهی	کمک کردن مالی / گذشت و بخشش / برادری و دوستی / صلح / مهربانی / عدم تمسخر / عدم غیبت / جویی / عفت / عدم بدگمانی / عذرخواهی / عدالت / نادیده نگرفتن نعمت‌ها و خوبیهای دیگران / سپاسگزاری / مسخره نکردن / مبارزه با ظلم / نیک‌اندیشی / خویش‌داری / عدم دشمنی

در واقع جدول ۱، توالی و وسعت محتوای کتابهای درسی قرآن را نشان می‌دهد. بررسی این جدول حاکی است که برخی از ارزشهای اخلاقی در بیشتر پایه‌ها مد نظر قرار گرفته است؛ یعنی پی در پی مطرح شده و در پایه‌های ششگانه دوره ابتدایی بسیار پر تکرار بوده است. این ارزشها، که از نظر برنامه‌ریزان با اهمیت است به این شرح است:

۱- سپاسگزاری (از خدا، والدین، دیگران) (پرتکرار)

۲- همکاری (پرتکرار)

۳- مهربانی / عدم خشم (پرتکرار)

۴- مراقبت از طبیعت / مصرف / حیوانات (پرتکرار)

وسعت ارزشهای مورد نظر در محتوای کتابهای قرآن نیز بسیار است. هجده ارزش اخلاقی دیگر، علاوه بر ارزشهای اخلاقی پرتکرار یاد شده، در متن کتاب های قرآن دیده شده است. این حجم مفاهیم و ارزش های اخلاقی نشان می دهد دامنه و وسعت زیاد تجربه یادگیری دانش آموزان را در زمینه مفاهیم و موضوعات اخلاقی زیاد است.

تأمل در جدول، وسعت و پی در پی بودن محتوای اخلاقی کتابهای درسی قرآن را نشان می دهد که تعداد مضمونهای اخلاقی در کتابهای قرآن به طور کلی از پایه اول به پایه ششم رو به افزایش است به طوری که از پنج مورد در پایه اول به هجده مورد در پایه ششم افزایش یافته است. البته نوساناتی هم در پایه ها دیده می شود؛ مثلاً در پایه دوم، مضمونهای اخلاقی به چهار مورد کاهش یافته است. همین طور در پایه چهارم نسبت به پایه سوم کاهش دیده می شود؛ اما در مجموع روندی صعودی بر تعداد مفاهیم ارزشی کتابهای قرآن حاکم است. بنابراین در انتخاب تعداد محتوای اخلاقی (ارزش های اخلاقی) به نظر می رسد ملاحظات رشدی و توانایی دانش آموزان مخاطب کم و بیش در نظر گرفته شده است. ویژگی دیگر این مضمونهای اخلاقی این است که عموماً به صورت ضمنی و غیرمستقیم مطرح شده است؛ یعنی تعداد اندکی از مضمونها به صورت صریح و مستقیم و در فعالیت «پیام قرآنی» مورد توجه و تأکید واقع شده است. از دید سازماندهی محتوا چهار ارزش اخلاقی در پایه های مختلف به عنوان محتوا تکرار شده است؛ اما بقیه محتوا این ویژگی را ندارد؛ یعنی پراکنده و نامنظم ارائه شده است.

ج - شکلهای ارائه محتوا

شکل ارائه محتوا (مضمونهای ارزش اخلاقی) یکی از مؤلفه های الگوی تربیت اخلاقی است. منظور از شکل ارائه محتوا محملی است که مضمون ارزشی اخلاقی به دانش آموزان ارائه می شود. ملکی (۱۳۹۱) شکلهای ارائه محتوا را به این شرح بیان می کند: متن (شعر / داستان / آیه / حدیث / نوشته های دیگر)، تصویر، فعالیت یادگیری و فعالیت خارج از کلاس. با بررسی شکلهای مختلف ارائه محتوا در کتابهای قرآن دوره ابتدایی به تفکیک پایه ها می توان چنین وضعیتی را به دست

آورد:

قرآن پایه اول: تصویر، متن (شعر/ آیات)

قرآن پایه دوم: متن (آیات/ شعر/ داستان)، تصویر

قرآن پایه سوم: متن (داستان/ آیات)، تصویر

قرآن پایه چهارم: متن (آیات/ داستان/ شعر)، تصویر

قرآن پایه پنجم: متن (آیات/ داستان/ شعر)، تصویر

قرآن پایه ششم: متن (آیات/ داستان)، تصویر

محملهای مضمونهای ارزشی در این شش کتاب، بیش از همه، آیات قرآن، پس از آن داستان و آن گاه تصویر و شعر است. دلیل عمومیت یافتن ابزار متن (یعنی آیات قرآنی) این است که اغلب آیات قرآن، که در کتاب ترجمه شده، حاوی مضمونهای ارزشی است؛ اما تصویر بویژه در پایه‌های اول و داستان در همه پایه‌ها از جمله شکل‌های مهم و قابل توجه ارائه مضمونهای ارزشی در کتابهای قرآن است. تأکید بر داستان و توجه به آن، شعر و تصویر برای ارائه محتوای ارزشی (مضمونهای اخلاقی) نشان می‌دهد که نویسندگان کتابهای درسی به ویژگی روانی دانش‌آموزان توجه کرده‌اند؛ زیرا جذابیت داستان، تصویر و شعر برای کودکان از متن و سایر شکل‌های ارائه محتوا بیشتر است؛ اما در پایه‌های بالاتر تأکید بیشتر بر متن (ترجمه آیات قرآن) بوده است.

د - روش آموزش و ارزشیابی

منظور از روش، مجموعه تجویزاتی است که در متن کتاب راهنمای معلم ناظر به چگونگی درگیر شدن معلم و دانش‌آموز در تجربه تربیتی با هدف تربیت اخلاقی یا درک و فهم مضمونهای اخلاقی است. البته گاه روش، توسعه معنایی می‌یابد و روشهای آموزشی را نیز در بر می‌گیرد. روشهای آموزشی نیز به نظام پاداش و تشویق در کلاس و مدرسه، روشهای انضباطی و مانند اینها ناظر است (سانگر و اُسگاتورپ، ۲۰۰۵)؛ به علاوه، روشهای ارزشیابی پیشرفت درسی را نیز در بر می‌گیرد.

روش کلی تدریس پیامهای قرآنی، در برنامه درسی آموزش قرآن مصوب شورای عالی آموزش و پرورش (شرکایی اردکانی، ریاحی نژاد و رزاقی، ۱۳۹۲: ۸۰)، بحث و گفت‌وگو بیان شده است. نقش معلم در این روش تبیین مفهوم پیام به کمک تصاویر، و نقش دانش‌آموز، مشاهده تصاویر و مشارکت در بحث و گفت‌وگو تعیین شده است. در همین جا از معلم خواسته شده است

که دانش‌آموزان را بدون الزام به حفظ پیام قرآنی تشویق کند.

به‌طور کلی روشهای یاددهی - یادگیری مضمونهای اخلاقی کتاب قرآن را می‌توان به دو شکل مستقیم و غیرمستقیم تقسیم کرد. روش غیرمستقیم عموماً به مضمونهایی مربوط می‌شود که در متن و شکلها به صورت ضمنی قرار داده شده است. این مضمونهای ارزشی به صورت عادی در متون (معنی آیات قرآن) و یا قصه‌ها و اشعار طرح شده است؛ اما تمرکز جدی بر آنها نیست یا از معلم خواسته نشده است که آنها را توضیح دهد؛ در مورد آن بحث کند؛ یا دانش‌آموزان را به درگیری شناختی با آنها وادار کند؛ اما روشهای مستقیم آموزش مضمونهای اخلاقی در کتاب معلم آموزش قرآن پایه اول به این شکل بیان شده است (انوشه‌پور و همکاران، ۱۳۹۱ ج: ۱۳):

- همخوانی پیام قرآنی با نوار صوتی

- گفت‌وگو: از دانش‌آموزان خواسته می‌شود تا درباره مضمون اخلاقی مورد نظر با هم گفت‌وگو کنند. این گفت‌وگو با طرح یک مسئله آغاز می‌شود که عموماً شامل پیدا کردن مصداقهای عملی یا فواید و آثار ارزش اخلاقی است.

- بیان نظر گروه برای کلاس

- جمع‌خوانی پیام قرآنی بدون نوار صوتی

- فردخوانی به صورت داوطلبانه

در کتاب معلم آموزش قرآن دوم دبستان (انوشه‌پور و همکاران، ۱۳۹۱ ج: ۶) روشهای دیگری با کمی اختلاف بیان شده که روح حاکم بر هر دو، تفکر در مضمونهای اخلاقی و بحث و گفت‌وگو درباره آن است. علاوه بر این شیوه‌ها، فعالیتهای زیر نیز درباره مضمونهای اخلاقی پیشنهاد می‌شود تا دانش‌آموزان فعالانه‌تر با آنها درگیر شوند:

- داستانگویی برای تصویری که ارزش اخلاقی دارد.

- جمع‌خوانی شعر

در کتاب معلم آموزش قرآن پایه سوم (انوشه‌پور و همکاران، ۱۳۸۹) در زمینه بخش انس با قرآن، که در آن پیامهای قرآنی گنجانده شده است از روشهای نزدیک به روشهای بیان شده یاد شده است: بحث و گفت‌وگوی گروهی و کلاسی، مصداق‌یابی و همخوانی پیامها. بنابراین، روشهای یاددهی - یادگیری مرتبط با مضمونهای ارزشی در کتاب قرآن هم چون بحث گروهی (مصداق‌یابی و بررسی آثار و فواید مضمونهای ارزشی) و پرسش و پاسخ، درگیری شناختی و

فکری دانش آموزان را طلب می‌کند. مشابه همین تجویزات در بخش تدریس پیامهای قرآنی کتاب معلم پایه‌های دیگر نیز ملاحظه می‌شود (انوشه‌پور و همکاران، ۱۳۸۸).

روش ارزشیابی: روش ارزشیابی در آموزش قرآن بر اصول خاصی استوار است که بی‌شک حوزه آموزش پیامهای قرآنی یا مضمونهای اخلاقی و ارزشی را نیز در بر می‌گیرد. در برنامه درسی قرآن مصوب شورای عالی آموزش و پرورش بر این ویژگیها تأکید شده است:

- پرهیز از ایجاد محیطهای اضطراب‌آور

- توجه به تفاوت‌های فردی

- جهتگیری به سمت ارزشیابی توصیفی

- توجه به تشویق و احساس موفقیت در فرایند ارزشیابی (شرکایی، ریاحی‌نژاد و رزاقی، ۱۳۹۲):

(۷۵)

در همین سند توصیه شده است که در ارزشیابی بخش پیامهای قرآنی، صرفاً به بیان برخی از مصداقهای پیام بسنده شود که پایین‌ترین سطح مورد انتظار است؛ اگر چه در عمل و در فرایند یادگیری، تلاش برای سطوح بالاتر یادگیری باید صورت گیرد. این شیوه ارزشیابی، همان‌گونه که در کتاب معلم آموزش قرآن پایه اول (انوشه‌پور و همکاران، ۱۳۹۱ ج: ۲۱) بیان شده است در فرایند یادگیری رخ می‌دهد و تأکید آن بیشتر بر شناخت نقاط قوت و ضعف دانش‌آموزان در مسیر یادگیری و برطرف کردن آن از طریق مداخلات معلم است؛ لذا می‌توان گفت تلاش این الگو ایجاد فضای اعتماد و به دور از رقابت و بدون اضطراب برای دانش‌آموزان است به گونه‌ای که با آرامش به درک و فهم مضمونهای اخلاقی نائل شوند. در واقع، انتقال ارزشیابی از پایان یادگیری به فرایند یادگیری و تبدیل کردن آن به ابزاری برای کمک به یادگیری بهتر، موجب حذف یا کاهش اضطراب ناشی از ارزشیابیها خواهد بود (حسنی و احمدی، ۱۳۸۵).

تاملی انتقادی در الگوی تربیت اخلاقی در کتابهای آموزش قرآن دوره ابتدایی

تربیت اخلاقی و چگونگی آن، دغدغه‌ای است که نظامهای آموزشی در سراسر جهان با آن درگیر هستند. در این راستا رویکردهای مختلفی توسط پژوهشگران و نظریه‌پردازان ارائه و تجربه شده است. رویکردهایی که بیشتر در عرصه نظامهای آموزشی تجربه شده، عبارت است از:

رویکرد شفاف‌سازی ارزشها، رویکرد بحث درباره معماهای اخلاقی و رویکرد تربیت‌منش. دو رویکرد نخست، رویکردهایی ساختگرا است و بیش از اینکه به ارائه محتوا یا همان ارزشهای اخلاقی مشخصی پردازد، بیشتر به تقویت توانایی استدلال و تصمیم‌گیری اخلاقی می‌پردازد. در مقابل، رویکرد تربیت‌منش به‌عنوان رویکردی محتواگرا، بیشتر به ارائه محتوای مشخصی از ارزشهای اخلاقی توجه می‌کند. رویکرد محتواگرا تلاش می‌کند ارزشها و مضمونهای مشخصی را به‌عنوان ارزشهای اخلاقی اصیل در کودکان درونی سازد. به همین دلیل به آن رویکرد سبد ارزشها^۱ نیز می‌گویند.

الگویی که بر اساس بررسی تحلیلی از کتابهای قرآن استخراج شد به الگوی محتواگرا یا سبد ارزشها بسیار نزدیک به نظر می‌رسد؛ چنانکه در سطور قبل بیان شد در بخش هدفگذاری، برنامه‌ریزان درسی قرآن، اهداف تربیت اخلاقی را در حد آشنایی و معرفی ارزشها و آداب اخلاق اسلامی معرفی کرده‌اند؛ یعنی اهداف درس قرآن در هر پایه در قالب بیان کلی «آشنایی و پایبندی» و «انجام دادن برخی آداب پسندیده» تکرار می‌شود. این عبارتهای هدف، شدیداً وابسته به محتوا بیان شده است؛ به سخن دیگر، این اهداف بدون وجود فهرست آداب پسندیده اخلاقی فاقد کارایی و کارآمدی برای برنامه‌ریزی درسی است. در واقع، صورتبندی این اهداف به این شکل است: «دانش‌آموزان نسبت به ارزشهای اخلاقی... و... و... آشنا و پایبند باشند». این امر موجب شده است که این اهداف در سطح درسها و واحدهای کار هر درس به مفاهیم و مضمونهای ارزشی کاهش یابد. نتیجه اینکه اهداف در بخش‌هایی به شکل محتوا صورتبندی شده است و به همین دلیل، رویکرد هدفگذاری، محتواگرا یا رویکرد سبد ارزشهاست.

از سوی دیگر به نظر می‌رسد که الگوی هدفگذاری بر خلاف ظاهر آن، که در نمودار ۱ آمده، موزاییکی یا سنگ فرشی است. هدف کلی «آشنایی با برخی پیامهای قرآنی»، هدفی بکلی مبهم، غیر شفاف و غیر هدایتگر است و اهداف دروس مختلف هر پایه شامل مجموعه‌ای از مضمونهای اخلاقی و ارزشی است که کنار هم چیده شده است. این چینش همجوار مضمونها یا ارزشهای اخلاقی، الگوی هدفگذاری را به‌صورت سنگ فرشی درآورده است که با رویکرد سبد ارزشها تناسب دارد.

انتقاداتی بر این شکل از هدفگذاری در تربیت اخلاقی وارد است. در ارائه مفاهیم ارزشی، تقدم

و تأخر و ترتیب ارائه مضمونهای ارزشی متناسب با سطوح رشدی دانش‌آموزان مورد توجه قرار نگرفته است. هرچند در اسناد ذکر شده است که مفاهیم ارزشی و پیامهای قرآنی باید با سن و میزان توانایی شناختی دانش‌آموزان تناسب داشته باشند، شواهدی دال بر رعایت این تناسب وجود ندارد در حالی که این یکی از نکات مهم در تربیت اخلاقی است. رایشناخ^۱ معتقد است که در زمینه تربیت اخلاقی و ارزشی چند نکته اساسی باید مورد توجه قرار گیرد که یکی از آنها توجه به تحول اخلاقی در تدوین برنامه‌های تربیت اخلاقی است (سجادی، ۱۳۷۹: ۱۴۴ تا ۱۶۵). کریمی (۱۳۸۸) نیز بر این باور است که در زمینه آگاهی‌بخشی و درک ارزشها باید تواناییها و ظرفیتهای شناختی دانش‌آموزان در نظر گرفته شود به گونه‌ای که دانش‌آموزان بتوانند مفاهیم و مضمونهای اخلاقی مباحث را درک و فهم کنند.

بنابراین، هر برنامه تربیت اخلاقی باید مفاهیم اخلاقی را در چهارچوبی نظم دهد و تبویب کند. رویکردهای محتوا گرا بویژه رویکرد تربیت منش، ارزشهای اخلاقی مورد نظر را محدود و نظام‌مند ارائه می‌کند. آیزاک^۲ روانشناس انگلیسی در کتابش با عنوان «ایجاد منش: راهنمایی برای والدین و معلمان»^۳، بیست و چهار فضیلت را بر اساس مراحل رشد دسته‌بندی می‌کند (سلمان ماهینی، ۱۳۹۴: ۳۷۵). بوربا^۴ روانشناس آمریکایی در کتاب پرورش هوش اخلاقی (ترجمه کاووسی، ۱۳۹۰) هفت ارزش بنیادی همدلی، وجدان، خویش‌داری، احترام، مهربانی، بردباری و انصاف را صورتبندی، و برای آنها برنامه آموزشی تهیه کرده است. حسنی (۱۳۹۳) در بررسی تاریخی روند برنامه درسی تربیت اخلاقی در ایران نشان داد که از گذشته‌های دور، این نظم و تبویب منطقی و روانشناختی آن‌چنان مدنظر و توجه برنامه‌ریزان نبوده است. یونسیان (۱۳۷۶) نیز در نتیجه‌گیری از تحقیق خود به این مشکل اشاره کرده است. بحرانی (۱۳۸۲) نیز در تحقیق خود به این نتیجه رسیده است که روال مشخصی در ارائه مفاهیم ارزشی در کتابهای دوره ابتدایی وجود ندارد (بحرانی، ۱۳۸۲: ۱۰۸). یافته‌های این تحقیق نیز حاکی از آشفتگی و نبودن برنامه‌ای مدون برای ارائه ارزشهای اخلاقی در کتابهای درسی است. در راستای انتخاب محتوا، اهداف اخلاقی مصوب شورای عالی آموزش و پرورش برای دوره ابتدایی می‌توانست مینا قرار گیرد؛ اما اکنون به

1 - Reichenbach, O. F.

2 - Isaacs

3 - Character Building: A Guide for Parents and Teachers

4 - Borba, Michele, T

نظر می‌رسد تناسب اندکی بین محتوای تعریف شده و اهداف اخلاقی مصوب شورای عالی آموزش و پرورش وجود دارد. پژوهشهای دیگر، که در زمینه تحلیل محتوای کتابهای دوره ابتدایی صورت گرفته است، این نتیجه را تأیید می‌کند؛ از جمله درامامی (۱۳۹۰) برخی مقوله‌های تربیت اخلاقی (صداقت، احترام به خود و دیگران، نیکی به والدین، امانتداری، وفای به عهد و مهربانی) را در کتابهای بخوانیم، (تعلیمات اجتماعی) تعلیمات مدنی، هدیه‌های آسمانی و قرآن پایه‌های سوم تا پنجم ابتدایی بررسی کرده است. او از پژوهش خود چنین نتیجه گرفته است که بیشتر مطالب کتابهای درسی به شکل مضمونهای انتزاعی ارائه شده، و از شیوه‌های متناسب با رده سنی متریبان دوره ابتدایی در جهت ارتقای شناخت و نگرش اخلاقی و در نهایت، التزام به آموزه‌های اخلاقی در آنان، کمتر بهره برده شده است.

یک از اصول مناسب انتخاب محتوا، تناسب محتوا با اهداف صورتبندی شده است. در واقع، یکی از معیارهای اعتبار محتوا تناسب با اهداف است (نیکلس و نیکلس، ۱۳۷۷: ۶۷). منظور از تناسب محتوا با اهداف این است که محتوا بخوبی بتواند به تحقق اهداف بینجامد. جدول ۲ به بررسی رابطه محتوا با اهداف کتابهای درسی قرآن سه پایه اول می‌پردازد.

جدول ۲: رابطه محتوا با اهداف کتابهای درسی قرآن پایه اول تا سوم

پایه	هدف	محتوا
اول	آشنایی با آداب سلام کردن و سپاسگزاری (از خدا) و پرهیز از اسراف و استفاده درست از نعمت‌ها و نیکی به والدین و احترام به والدین و همکاری و تشکر از والدین و خانواده.	سپاسگزاری (از خدا و والدین و دیگران) / همکاری و کمک (به خانواده) / مهربانی / احترام و مراقبت از طبیعت (مصرف درست / توجه به پرندگان) عدم حسادت (مهربانی و مهرورزی)
دوم	آشنایی با دو صفت مهربانی و بخشندگی / آشنایی با کارهایی که خداوند دوست دارد / پرهیز از اسراف / سپاسگزاری (از خداوند) / سپاسگزاری از والدین.	مهربانی / سپاسگزاری / کمک کردن به انسانهای دیگر (نیازمندان و...) / پرهیز از ظلم
سوم	آشنایی با مهربانی (خداوند) / احترام (به قرآن) / آشنایی با وفای به عهد / یاری در کارهای خیر / سپاسگزاری / عدل و احسان / آشتی و عدم قهر.	مهربانی / بخشندگی (مالی) / کمک به دیگران / سپاسگزاری / راستگویی / سلام (آداب) / وفای به عهد / همکاری / گذشت و بخشش / عدم آزار دیگران / احساس مسئولیت / عدالت / صلح / مسخره نکردن / عدم خشم / نیکوکاری و نیکخواهی

این جدول نشان می‌دهد که ارتباط و هماهنگی محکمی بین اهداف و محتوا وجود ندارد؛ لذا از این نظر می‌توان انتخاب محتوا را در کتابهای درسی دچار مشکل دید.

یک اصل مهم دیگر در انتخاب محتوا، اهمیت محتواست (نیکلس و نیکلس، ۱۳۷۷: ۶۷). این امر در حوزه برنامه درسی تربیت اخلاقی بدان معناست که بین ارزشهای اخلاقی، برخی از ارزشها نقش کلیدیتری را برای پرورش انسان اخلاقی ایفا می‌کند. برای تشخیص اهمیت محتوای برنامه تربیت اخلاقی می‌توان از ضرورت‌های اجتماعی نیز بهره گرفت؛ یعنی ضرورت اجتماعی و نیاز فعلی جامعه می‌تواند به برخی ارزشها و یا حتی مضمونهای اخلاقی، اولویت و اهمیت مضاعف بدهد؛ برای مثال می‌توان به اولویت ارزشهای اخلاقی زیست محیطی اشاره کرد. به نظر می‌رسد برای اینکه محتوا از نظر اهمیت مورد توجه قرار گیرد، باید یک طبقه‌بندی از ارزشهای هسته‌ای و مهم و ارزشهای حاشیه‌ای آنها تنظیم شود. به هر حال در مورد اینکه ارزشهای مطرح شده تا چه حد واجد اهمیت است در اسناد برنامه درسی قرآن بحثی صورت نگرفته است.

از دید سازماندهی محتوا به نظر می‌رسد با وجود آشفتگی در سازماندهی محتوا، و تکرار برخی مضمونهای ارزشی مانند سپاسگزاری، همکاری، مهربانی، مراقبت و کمک به دیگران در بیشتر پایه‌های ششگانه دوره ابتدایی، شیوه سازماندهی ماریچی انتخاب شده است. در این شیوه برخی مفاهیم، عقاید و موضوعات اساسی بتدریج و در طول برنامه عرضه می‌شود بدون اینکه تمامی زمینه‌های یادگیری به‌طور کامل و منظم تکرار شود. در این روش با تعیین توالی تجربه یادگیری، دانش‌آموزان با جنبه‌های معین موضوعات آشنا می‌شوند و موقعیت برای برخورد دوباره آنها در شکل پیچیده‌تر در سالهای پی در پی فراهم می‌شود (ملکی، ۱۳۹۱: ۲۸۸). با توجه به شیوه سنگ‌فرشی هدفگذاری در زمینه تربیت اخلاقی می‌توان گفت شیوه سازماندهی ماریچی این کتابها ساده و ابتدایی است. در واقع بین الگوی هدفگذاری و شیوه سازماندهی محتوا، هماهنگی و تناسب برقرار نیست. با وجود این انتقاد، انتخاب چارچوب چهارگانه برای سازماندهی محتوای اخلاقی در چهار عرصه ارتباطی (خدا، خود، خلق و خلقت) به نظر مناسب می‌رسد و با بسترهای فرهنگی کشور تناسب دارد و در عین حال از جامعیت نیز برخوردار است. تجربه کشورهای دیگر مثل کره (حسینی، ۱۳۹۱)، ژاپن (قائدی، ۱۳۹۱) و چین (سجادی، ۱۳۹۱) نیز نشان می‌دهد که آنها نیز برای سازماندهی محتوای تربیت اخلاقی از این چارچوبها استفاده کرده‌اند.

در زمینه روشهای تبیین و تشریح مضمونهای ارزشی کتابهای قرآن چنین به نظر می‌رسد که

تلاش شده است تا درگیری شناختی مناسبی برای دانش‌آموزان ایجاد شود. بحث و گفت‌وگو درباره مفاهیم ارزشی از روشهای مورد تأکید در همه کتابهای معلم است. البته، همان‌گونه که بحث شد، هدف تربیت اخلاقی در کتابهای قرآن به صورت «آشنایی با برخی پیامهای قرآنی» (به عنوان هدفی کلی) بیان شده است. در صورت‌بندی هدف از واژه «آشنایی» استفاده شده است. این واژه بر یادگیری و شناخت نه چندان عمیق دلالت دارد که با روش مورد استفاده، که همان بحث و گفت‌وگوست، تناسب ندارد؛ به سخن دیگر بین عناصر روش و هدف، هماهنگی برقرار نیست. رویکرد ارزشیابی درس قرآن بویژه ارزشیابی یادگیری در حوزه اخلاق، مناسب است. ارزشیابیهای کمی و رقابتی اساساً چالش مهمی را در یادگیری ارزشهای اخلاقی ایجاد می‌کند. آن دسته از محیط‌های یادگیری، که یادگیری ارزشهای اخلاقی را ملاک ارتقای تحصیلی قرار می‌دهد، موجب ورود جو رقابتی به حوزه تربیت اخلاقی می‌شود و موفقیت آن را کاهش می‌دهد. تجربه کشورهای دیگر مانند کره (حسینی، ۱۳۹۱: ۴۰) و تایوان (چی مینگ لی^۱، ۲۰۰۴) نیز به این موضوع اشاره دارد. در این کشورها به دلیل وجود درس مستقلی به نام تربیت اخلاقی، اجرای ارزشیابی پیشرفت تحصیلی از یادگیریهای این درسها به شیوه معمول بناچار فضای رقابتی را در آنها به وجود می‌آورد در حالی که نظریه‌پردازانی چون کلبرگ^۲ (حسینی، ۱۳۹۴: ۵۷) و نادینگز (بیگدلی و غلام آزاد، ۱۳۹۴: ۳۸۸ تا ۴۱۵) بر حذف فضای رقابتی در محیط یادگیری با هدف تربیت اخلاقی تأکید دارند.

نتیجه‌گیری

بر اساس یافته‌های پژوهش به نظر می‌رسد الگوی تربیت اخلاقی کتابهای درسی قرآن، ساده است و آن گونه که باید، تأملهای اساسی و دقیقی در آن صورت نگرفته است. اهداف تربیت اخلاقی بیشتر به صورت فهرستی از فضایل اخلاقی، تعریف، و لذا به صورت محتواگرایانه صورت‌بندی شده است. هم‌چنین، می‌توان گفت الگوی هدفگذاری، به صورت سنگ‌فرشی است که الگویی ساده و ابتدایی برای هدفگذاری است.

در انتخاب محتوا نیز دلایل لازم رعایت شرایط رشدی مخاطبان ارائه نشده است. هم‌چنین اصل

1 - Chi-Ming Lee

2 - Kohlberge

تناسب با اهداف در انتخاب محتوا مورد ملاحظه برنامه‌ریزان و نویسندگان کتابهای درسی قرآن قرار نگرفته است. هر چند چهارچوب عرصه‌های ارتباطی چهارگانه (ارتباط با خود، خدا، خلق و خلقت) برای انتخاب محتوا مناسب و جامع است در مورد سازماندهی محتوا الگوی ارائه ماریچی به گونه دقیق و کاملی مورد استفاده قرار نگرفته است؛ به سخن دیگر، ارتباط عمودی بین مفاهیم اخلاقی در کتابهای درسی شش پایه دوره ابتدایی بدرستی رعایت نشده است. روشهای تدریس مفاهیم ارزشی نیز اگرچه درگیری نسبتاً مناسب شناختی را برای دانش‌آموزان ایجاد می‌کند با اهداف تربیت اخلاقی تصریح شده یعنی آشنایی با دستورهای اخلاقی تناسب و هماهنگی ندارد.

با عنایت به این مطالب، طراحی و تدوین نقشه‌ای کلان برای طرح ارزشهای اخلاقی توسط برنامه‌ریزان آموزش قرآن ضروری به نظر می‌رسد. این ضرورت از ماهیت اخلاق و تربیت اخلاقی بر می‌آید؛ اگر همسو با سند برنامه درسی ملی اخلاق را به مثابه شایستگی پایه لحاظ کنیم، باید این نقشه کلان نه صرفاً در برنامه درسی قرآن، بلکه در تمامی برنامه‌های درسی دوره ابتدایی فراهم و رعایت شود تا همه این برنامه‌ها هماهنگ به طرح و بحث مضمونهای اخلاقی و توسعه اخلاقی دانش‌آموزان پردازد. نبودن نظم و هماهنگی در ارائه ارزشهای اخلاقی در کتابهای درسی، مهم و راهبردی است؛ این معنا در پژوهشهای دیگر نیز به گونه‌ای ملاحظه شده است. نتایج پژوهش افکاری (۱۳۹۳) نشان داده است که به‌رغم اهمیت نقش نهاد آموزش و پرورش در فرایند تربیت فراگیران و نیز محوربودن اساسی کتابهای درسی در جریان تعلیم و تربیت به مسئله مهمی چون تربیت اخلاقی به طور جدی و علمی پرداخته نشده است. هم‌چنین، بیشتر مطالب کتابها به شکل مضمونهای حاوی پند و اندرز ارائه شده و برای ارتباط مؤلفه‌های تربیت اخلاقی با زندگی روزمره دانش‌آموزان فعالیتی پیش‌بینی نشده و از شیوه‌های تدریس متناسب با رده سنی کودکان دبستانی در جهت ارتقای شناخت ارزشهای اخلاقی و در نهایت، التزام به آموزه‌های اخلاقی با رویکرد اسلامی کمتر بهره برده شده است؛ لذا پیشنهاد می‌شود که فرا برنامه درسی تربیت اخلاقی برای هماهنگی بین برنامه‌های درسی مختلف ابتدایی و هر یک از کتابهای درسی در پایه‌های مختلف طراحی و تدوین شود تا این آشفتگی در حوزه تربیت اخلاقی در دوره ابتدایی بر طرف شود.

یادداشتها

۱ - مقداری از فضایی است که به یک موضوع یا یک عمل تحت مطالعه اختصاص داده می‌شود یا بخشهایی از

متن که جدا، و رمزگذاری می‌شود.

۲ - توضیح اینکه محتوای پر بسامد «پیامهای قرآن» مضمونهای اخلاقی است.

منابع

- ابوالمعالی، خدیجه (۱۳۹۱). پژوهش کیفی از نظریه تا عمل. تهران: نشر علم.
- ارنشتاین، آلن. سی؛ هانکینز، فرانسیس. پی. (۱۳۸۴). مبانی، اصول و مسائل برنامه درسی. ج دوم. ترجمه قدسی احقر. تهران: انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات.
- اسکندری نسب، فرزاد (۱۳۹۲). بررسی مفاهیم اینارگری در کتابهای دینی دوره ابتدایی ۹۱ - ۹۲. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی. دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی.
- افکاری، فرشته (۱۳۹۳). نقد و بررسی رویکردهای تربیت اخلاقی در دوره ابتدایی در کتابهای درسی بخوانیم، بنویسیم، قرآن، هدیه‌های آسمان، تعلیمات اجتماعی و طراحی الگوی برنامه درسی. رساله دکتری. تهران: دانشگاه علامه طباطبایی.
- انوشه‌پور، ابوالفضل و همکاران (۱۳۸۸). کتاب معلم آموزش قرآن پنجم دبستان. تهران: سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی.
- انوشه‌پور، ابوالفضل و همکاران (۱۳۸۹). کتاب معلم آموزش قرآن سوم دبستان. تهران: سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی.
- انوشه‌پور، ابوالفضل و همکاران (۱۳۹۱الف). کتاب معلم آموزش قرآن ششم دبستان. تهران: سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی.
- انوشه‌پور، ابوالفضل و همکاران (۱۳۹۱ب). کتاب معلم آموزش قرآن دوم دبستان. تهران: سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی.
- انوشه‌پور، ابوالفضل و همکاران (۱۳۹۱ج). کتاب معلم آموزش قرآن اول دبستان. تهران: سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی.
- بحرانی، محمود (۱۳۸۲). تحلیل محتوای کتب دوره ابتدایی از لحاظ مفاهیم دین و اخلاقی. شورای تحقیقات سازمان آموزش و پرورش استان لرستان.
- بوربا، میکله (۱۳۹۰). پرورش هوش اخلاقی. ترجمه فیروزه کاوسی. تهران: انتشارات رشد.
- بیگدلی، شعله؛ غلام آزاد، سهیلا (۱۳۹۴). رویکرد تربیت اخلاقی مراقبت‌محور. در: حسنی، محمد، چناری، مهین، وجدانی، فاطمه، سجادیه، نرگس، سلمان ماهینی، سکینه... سرکار آرائی، محمد رضا. رویکردهای نوین در تربیت اخلاقی (۱۷-۸۳). تهران: انتشارات مدرسه.
- حسنی، محمد (۱۳۹۱). تربیت اخلاقی: تجربه کشور کره. در: حسنی، محمد؛ نیکنام، زهرا؛ قانلی، یحیی؛ سجادیه، نرگس؛ ضرغامی، سعید؛ چناری، مهین.... زرافشان، علی (۱۵ تا ۴۸). مدرسه و تربیت اخلاقی.

تهران: انتشارات مدرسه.

حسینی، محمد (۱۳۹۳). بررسی سیر تحولات برنامه درسی تربیت اخلاقی در ایران با تأکید بر دوره عمومی. *مطالعات برنامه درسی تربیت اخلاقی*. ش ۳۳: ۵۷ تا ۹۲.

حسینی، محمد (۱۳۹۴). *رویکردهای تربیت اخلاقی مبتنی بر نظریه رشدی شناختی*. در حسینی، محمد، چناری، مهین، وجدانی، فاطمه، سجادیه، نرگس، سلمان ماهینی، سکینه... سرکار آرائی، محمدرضا. *رویکردهای نوین در تربیت اخلاقی* (۱۷ تا ۸۳). تهران: انتشارات مدرسه.

حسینی، محمد؛ احمدی، حسین (۱۳۸۵). *ارزشیابی توصیفی الگویی نو در ارزشیابی تحصیلی*. تهران: انتشارات مدرسه.

درامامی، نرگس (۱۳۹۰). *تحلیل محتوای کتابهای بخوانیم، تعلیمات اجتماعی (مدنی)، هدیه‌های آسمانی و قرآن پایه‌های سوم تا پنجم ابتدایی سال ۱۳۸۸ به منظور بررسی برخی مقوله‌های تربیت اخلاقی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه علامه طباطبایی. دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی.

سجادی، سید مهدی (۱۳۷۹). *رویکردها و روش‌های تربیت اخلاقی و ارزشی. پژوهش‌های فلسفی - کلامی*. ش ۳: ۱۴۴ تا ۱۶۵.

سجادیه، نرگس (۱۳۹۱). *تربیت اخلاقی در مدارس ابتدایی چین*. در: حسینی، محمد؛ نیکنام، زهرا؛ قائدی، یحیی؛ سجادیه، نرگس؛ ضرغامی، سعید؛ چناری، مهین... زرافشان، علی (۹۹ - ۱۲۶). *مدرسه و تربیت اخلاقی*. تهران: انتشارات مدرسه.

سلمان ماهینی، سکینه (۱۳۹۴). *رویکرد تربیت منش در تربیت اخلاقی*. در حسینی، محمد؛ چناری، مهین؛ وجدانی، فاطمه؛ سجادیه، نرگس؛ سلمان ماهینی، سکینه... سرکار آرائی، محمد رضا. *رویکردهای نوین در تربیت اخلاقی* (۳۲۷ تا ۳۸۵). تهران: انتشارات مدرسه.

سند برنامه درسی ملی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۱). *دبیرخانه شورای عالی آموزش و پرورش*. سند تحول بنیادین آموزش و پرورش (سند مشهد مقدس) (۱۳۹۰). *دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی*.

شیرکایی اردکانی، جوادی؛ ریاحی نژاد، حسین؛ رزاقی، هادی (۱۳۹۲). *مجموعه مصوبات شورای عالی آموزش و پرورش، راهنمای برنامه های درسی*. تهران: انتشارات مدرسه.

صالحی عمران، ابراهیم؛ ایزدی، صمد؛ رضایی، فرزانه (۱۳۸۸). *تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره ابتدایی بر مبنای مؤلفه‌های آموزش جهانی*. *مطالعات برنامه درسی*، دوره ۴، ش ۱۴ - ۱۳: ۱۴۴ تا ۱۷۷.

عریضی، حمید رضا؛ عابدی، احمد (۱۳۸۲). *تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره ابتدایی بر حسب سازه انگیزه پیشرفت، نوآوری‌های آموزشی*، ش ۵، س ۲: ۲۹ تا ۵۲.

فتحی واجارگاه، کوروش (۱۳۸۶). *برنامه درسی به سوی هویت‌های جدید*. تهران: آبیژ.

فتحی واجارگاه، کوروش؛ شمس مورکانی، غلامرضا؛ لورائی، محمدرضا؛ عقیلی، سیدرمضان (۱۳۹۳). *بررسی و*

تحلیل مولفه‌های حقوق بشر در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی. نوآوری‌های آموزشی. دوره ۱۳. ش ۴۹: ۷ تا ۲۴.

قائدی، یحیی (۱۳۹۱). *تربیت اخلاقی در ژاپن*. در: حسنی، محمد؛ نیکنام، زهرا؛ قائدی، یحیی؛ سجادیه، نرگس؛ ضرغامی، سعید؛ چناری، مهین... زرافشان، علی (۷۴ تا ۹۸). *مدرسه و تربیت اخلاقی*. تهران: انتشارات مدرسه.

کریمی، عبدالعظیم (۱۳۸۸). *مراحل شکل‌گیری اخلاق در کودک*. تهران: انتشارات عابد. ملکی، حسن (۱۳۹۱). *برنامه‌ریزی درسی*. تهران: انتشارات مدرسه.

نادرزاد، سارا (۱۳۹۲). *تحلیل محتوی کتاب‌های درسی پایه ششم ابتدایی بر اساس پرورش مؤلفه‌های مهارت اجتماعی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه مازندران. دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

نقشه مهندسی فرهنگی کشور (۱۳۹۲). دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی.

نیکلس، اردی؛ نیکلس، هاوارد (۱۳۷۷). *راهنمای عملی برنامه‌ریزی درسی*. ترجمه دهقان. تهران: انتشارات قدیانی.

یونسیان، مجید (۱۳۷۶). *آموزش، توسعه و انگیزه موفقیت، تحلیل محتوای کتابهای درسی ابتدایی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته جامعه‌شناسی. دانشگاه تهران. دانشکده جامعه‌شناسی.

Chi- Ming Lee, A.(2004). Changes and challenges for moral education in Taiwan. **Journal of moral education**. 33, 4: 575 - 595

Sanger, M., Osguthorpe, R. (2005). Making sense of approaches to moral education. **Journal of moral education**. 34(1): 57-71.

